

Кайыров Асан Бакиевич^{*1}

Филология ғылымының кандидаты, доцент, қауымдастырылған профессор, «Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті» ЖЖКББМ, Қазақстан Республикасы, 090006, Орал қ., Н.Назарбаев даңғылы, 194, assan.kairov@mail.ru,
ORCID ID: 0009-0000-0657-6770

ПРОФЕССОР Қ.ЖҰБАНОВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ФОНЕТИКАСЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Профессор Қ.Қ.Жұбановтың қаламынан туған мақалалары, тезистері, көлемді еңбектері мол. Өйткені Қ.Қ.Жұбанов – қазақ тіл білімінің барлық саласында қалам тартқан ғалым. Ғалымның зерттеу жұмыстарының басты арқауы - фонетика мәселелері, атап айтқанда, қазақ тілінің дыбыстары, олардың дыбысталу түріне қарай бөлінуі, тіліміздегі дыбыстардың акустика-артикуляциялық ерекшеліктері, фонетикалық сипаттары, дыбыстардың өзара бір-біріне әсері, үндестік заңы, оның түрлері мен ерекшелігі, қазақ тілінің грамматикасы, алфавит, орфография, терминология мәселелері, қазақ тілінің программасы, қазақ тілін оқыту методикасы болып табылады.

Әсіресе, ғалымның қазақ тіліндегі дыбыстарды саны мен сапасына қарай анықтауы, тіліміздегі дыбыстарды жіктеуі, дауысты дыбыстар мен дауыссыз дыбыстардың дыбысталу түріне қатысты құнды пікірлері, дауысты дыбыстарды жасалу жолына қарай түрлері мен ерекшеліктерін айқындауы, дауыссыз дыбыстардың түрлері мен ерекшеліктерін сипаттауы, үндестік заңы мен олардың түрлерін, ерекшелігін көрсетуі тәрізді фонетика мәселелеріне байланысты ой-пікірлері маңызды ғылыми тұжырымдар болып саналады. Қ.Қ.Жұбанов аталған мәселелерге өзіндік ой-пікірімен келіп, нақты тілдік деректерге ерекше назар аударып отырады.

Бұл мақалада Қ.Қ.Жұбановтың фонетикаға қатысты көзқарастары мен оның қазақ тіл біліміндегі маңызы анықталады. Нақтырақ айтқанда, ғалымның тіл дыбыстарын топтастыру ерекшеліктері, тіліміздегі дыбыстардың түрлері, олардың жасалу жолы жайында көзқарастары нақты тілдік деректермен жан-жақты сипатталады.

Кілт сөздер. Фонетика, тіл дыбыстары, дауысты дыбыстар, дауыссыз дыбыстар, сонор дыбыстар, фонема, үндестік заңы, буын үндестігі, дыбыс үндестігі.

Кіріспе. Профессор Қ.Қ.Жұбанов - қазақ тіл білімінің барлық саласы бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізген көрнекті ғалым. Қолымызда бар еңбектерінің атауы мен мазмұнына қарағанда, ғалым фонетикадан бастап қазақ тілінің барлық саласын ғылыми түрде жүйелі зерттеуді мақсат етіп қойғаны байқалады. Қ.Жұбанов мұраларын зерттеушілердің айтуынша, ғалымның фонетика саласы бойынша жазған «Материалы к научной грамматике казахского языка. Фонетика» атты монографиясы болған екен. Бірақ өкінішке орай, бұл құнды еңбек баспадан шығып үлгермей, қолжазба күйінде жоғалып кетеді. Аталған еңбегінде ғалым фонетиканың зерттеу объектілерін жүйелі түрде талдаған болуы керек.

Қ.Жұбановтың 2010 жылы жарық көрген «Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер» атты ғылыми жинағының үшінші басылымында фонетика саласына қатысты мәселелердің зерттелуіне арналған бірнеше еңбектері жарияланған. Фонетиканың жекелеген мәселелеріне арналған бұл еңбектер ғылыми маңызы зор құнды зерттеулер болып табылады. Аталған еңбектерінде ғалым фонетика нендей ғылым дегеннен бастап, тіл

дыбыстары дегеніміз не, олардың табиғатын қалай танимыз, тіл дыбыстарының зерттелуі, түрлері мен жіктелуі, жасалуы деген мәселелерді жан-жақты зерттеп, қазақ тіліндегі дыбыстарға акустика-артикуляциялық сипаттама береді, терең ғылыми талдау жасайды. Сонымен қатар автор қазақ тіліндегі қосарлы дыбыстар, буын, оның түрлері, буын жігі, буынның жылысуы мен кірігуі, сөз екпіні, сингармонизм, үндестік заңы секілді мәселелердің де теориялық негізін жүйелі түрде баяндайды.

Зерттеу материалы мен әдістері. Мақалада Қ.Қ.Жұбановтың қазақ тіл білімі ғылымының өзекті мәселелеріне қатысты ғылыми көзқарастары зерттелді. Зерттеу материалы ретінде ғалымның фонетика туралы ой-пікірлері, қазақ тіліндегі дауысты, дауыссыз, сонор дыбыстар және олардың ерекшеліктері, дауысты дыбыстардың саны мен дыбыстау түріне, жасалу жолына қарай бөліну түрлері, қосынды дыбыстар және олардың ерекшелігі, дауыссыз дыбыстар және олардың ерекшелігі мен түрлері, үндестік заңы, оның түрлері туралы ғылыми тұжырымдары талданды. Мақалада аталған зерттеу материалдары жайында ғалымның өз пайымдаулары негізге алынып, талдау, жүйелеу, салыстыру әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен оларды талқылау. Мақалада профессор Қ.Қ.Жұбановтың қазақ тіл білімі ғылымының фонетика саласына қатысты ғылыми еңбектері талданып, бүгінгі теориялық тұжырымдар тұрғысынан айқындалды, ғалымның ғылыми танымы мен өзіндік көзқарасы қазіргі таңдағы ғылыми ой-пікірлермен салыстырыла талданды. Атап айтқанда, ғалым еңбектеріндегі фонетика мен тіл дыбыстарының топтастырылуы туралы ілімі, қазақ тілінің дыбыстары мен оның түрлері, дауысты және дауыссыз дыбыстардың фонетикалық қызметтеріне сәйкес жіктелуі, сингармонизм заңы, буын үндестігі мен дыбыс үндестігіне қатысты тұжырымдарының ғылыми-теориялық деңгейі қазіргі тіл білімі тұрғысынан анықталып сипатталды.

Қ.Жұбанов 1933 жылы жазған «Қазақ тілінің ғылыми курсы жөнінен лекциялар. Қазақ тілі фонетикасы» атты зерттеу еңбегінде, ең алдымен, «фонетика біздіңше нендей ғылым?» деген сұрақ қойып, оған екі түрлі жауап береді. *Біріншіден, «фонетика сөзінің түбірі – алдыңғы фон сөзі дыбыс деген мағына беріп тұрғанын білеміз, ал -тика жалғауы «жүйе», «ғылым» мағынасында екенін аңғарамыз. Сонда фонетика дыбыс ғылымы немесе дыбыс жайындағы ғылым болып шығады». Екіншіден, фонетика адамнан тысқары, табиғатта болатын дыбыстарды (күннің күркірегені, мылтықтың тарсылы, т.б.), адамнан шыққан дыбыстарды (ыңқылдайды, түшкіреді, қырылдайды, т.б.), қоғамдық дыбыстарды (музыка), бір тілде сөйлейтін адамдарға түсінікті дыбыстарды (ысқыру, кіш-кіш, шек-шек, көс-көс, өк, т.б.), тіл дыбысы болған жердің бәрін (ым тілі – ернін шығару, бетін шымшу, ернін шылп еткізу, аузын быртылдату, т.б.) қарай бермейді. Сонымен «фонетика – дыбыс тілі дыбыстарының тілдік қасиеттерін тексеретін ғылым болып шығады» деп жазады (1. 41-б.).*

Сонымен қатар ғалым тіл дыбыстары туралы ғылымда орныққан көзқарастарға, тіл дыбыстарын танудың жолдары мен себептеріне, тіл дыбыстарының үнді-европа тіл білімінде зерттелуіне жан-жақты талдау жасап, оның ерекшеліктерін атап көрсетеді.

Қазақ тілінің дыбыс жүйесі мен түрлері мәселелері Қ.Жұбановтың «Қазақ тілі грамматикасы» (1936ж.) еңбегінде кеңінен қарастырылады. Автор дыбыс деген ұғымды, дыбыс пен мағынаның қатынасын, дыбыстардың саны мен сапасын сипаттай келе, қазақ тілінде 26 дыбыс бар екенін анықтайды. Олар: **а, б, г, ғ, д, е, ж, з, й, к, қ, л, м, н, ң, о, п, р, с, т, ш, ы, ұ, у, ұу, ый.**

Ерекшелігі қазіргі қазақ тіліндегі **ә, ө, і, ү** дыбыстары алфавитте көрініс таппаған. Алайда **ә, ө, і, ү** дыбыстары дауысты дыбыстардың жуан-жіңішке жіктелуінде **а, о, ы, ұ** дыбыстарының жіңішке түрі ретінде аталады.

Қ.Жұбанов аталған 26 дыбысты дыбысталу түріне қарай дауысты, дауыссыз дыбыстар және сонор дыбыстар деп үшке бөледі.

1. Дауысты дыбыстарды «сөздің даусын керегіне қарай шақтап отыратын дыбыстар болғандықтан, бұларды дауысты дыбыстар дейміз. Сөзге ән беретін – дауысты дыбыстар. Дауысты дыбыс әнделеді де, дауыссыз дыбыс пен сонор дыбыс әнделмейді» деген анықтама береді. (2. 185-б.).

Ал қазіргі қазақ тілінде дауысты және дауыссыз дыбыстарға мынадай анықтама берілген. «Дауыстылар дауыстан (тоннан) жасалады да, салдырдың қатысы елеусіз болады. Дауыссыздар, керісінше, салдырдан жасалады. Тон қатысуы да, қатыспауы да мүмкін. Дауыстылар дауыстан, созып айтуға келеді. Ән (вокал) дауыстылардың осы қасиетіне негізделеді» (3. 27-б.).

Профессор С.Мырзабековтың қазіргі қазақ тіліндегі дауысты дыбыстар мен дауыссыз дыбыстардың ерекшелігі туралы бұл тұжырымы Қ.Жұбановтың жоғарыда дауысты дыбыстарға берген анықтамасымен тығыз үндесіп жатыр.

Қ.Жұбанов дауыстылар санын жетеу дейді: **а, е, о, ы, ұ, ұу, ый**. Және аталған дауыстылардың жіңішке түрлерін береді. Олар: *ә, ө, і, ү, үу, ій*. Сонда дауысты дыбыстарды жұптайтын болсақ, олардың саны он үш болады: **а** – жуан, **ә** – жіңішке; **о** – жуан, **ө** – жіңішке; **ы** – жуан, **і** – жіңішке; **ұ** – жуан, **ү** – жіңішке; **е** – жіңішке, **ұу** – **үү**, **ый** – **ій**. Айырмашылығы қосарлы **ұу** – **үү**, **ый** – **ій** дауысты дыбыстарға жатқызылған.

Ғалым еңбегінде дауысты дыбыстар дыбысталу түріне қарай *толық, келте, қосынды дауыстылар*, жасалу түріне қарай *ерін және езу дауыстылары* деп бөліп топтастырады.

1. Толық дауысты дыбыстарға **а, ә, е, о, ө** дыбыстарын, келте дауысты дыбыстарға **ы, і, ұ, ү** дыбыстарын, қосынды дауысты дыбыстарға **ұу** – **үү**, **ый** – **ій** дыбыстарын жатқызып, аталған дауысты дыбыс түрлерінің әрқайсысын жеке-жеке сипаттайды. Мысалы:

«Толық дауысты дыбыстардың дауыстылығы толық, жеткілікті болғандықтан, қандай жағдайда да өз сапасын жойып жарымайды, сол күйінде айтылады. Келте дауыстылар өте мүкі айтылатындықтан, бірде сапасынан айырылып, жоғалып кетеді, бірде әнмен айтқанда толық дауыстыға айналып кетеді. Бұлар тегінде толық дауыстылардың келтеленген түрі». (2. 185-б.).

Дауысты дыбыстардың бұлай таптастырылуы мен сипаттамасынан толық дауыстылар қазіргі қазақ тілінде ашық дауыстыларға, келте дауыстылар қысаң дауыстыларға сәйкес келетінін көреміз.

Ал қазіргі қазақ тілінде ашық және қысаң дауысты дыбыстардың анықтамасы төмендегідей: *«Ашық дауыстыларды айтқанда астыңғы жақ барынша төмен түседі де, қысаңдарды айтқанда жоғары көтеріледі. Басқаша айтқанда, ашықтарды айтқанда екі жақ бір-бірінен қашықтай түседі де, қысаңдарды айтқанда бір-біріне жуықтай түседі. Алайда ауаның еркін шығуына кедергі жасалмайды».* (3. 38-б.).

Қазіргі тіліміздегі ашық, қысаң дауыстыларға берілген бұл анықтама Қ.Жұбановтың жоғарыда толық, келте дауысты дыбыстарға берген сипаттамасынан бастау алады.

Қ.Жұбанов дауысты дыбыстарды топтастыруда **ұу, үу, ыу, іу, ый, ій** дыбыс тіркестерін өз алдына жеке бөліп көрсетеді. Оларды былай сипаттайды: *«қосынды дауыстылар - бір дауысты, бір дауыссыз екі дыбыстан құралған: ұу - ұ+у, үу - ү+у, ыу - ы+у, іу - і+у, ый - ы+й, ій - і+й. Сондықтан бірде таза дауысты дыбыс бола тұрып, бірде тігісінен сөгіліп, екі дыбыс болып кетеді».* (2. 185-б.).

Аталған дыбыс тіркестерін орыс тіліндегі **и, у** дауысты дыбыстары сияқты қазақ тілінде де дауысты дыбыстар қатарында қосынды дауыстылар деп атайды. Бұл жерде

ғалым орыс тілінің **и, у** дауысты дыбыстары қазақ тілінде дәл орыс тіліндегідей жалаң дыбысталып қолданылмайтынын, қайта тіліміздің табиғатына, дыбысталу ерекшелігіне сәйкес жоғарыда аталған дыбыстар тіркесі (**ұу, үу, ыу, іу, ый, ій**) түрінде жұмсалатынын анық аңғарып, ашық жазып отыр. Алайда 30-жылдардағы Кеңес үкіметінің ұлт зиялыларына жасаған қысым көрсету саясаты қазақ алфавитін орыс жазуына, орыс тілінің орфографиялық заңдылықтарына икемдеуге мәжбүр етті.

Мұны біз ғалымның 1935 жылы жарияланған «Қосар ма, дара ма? (ұу, үу, ый, ій - лердің емлесі жөнінен)» атты мақаласынан аңғарамыз. Мақалада А.Байтұрсынов, В.Радлов, Н.Ильминский, П.Мелиоранский еңбектеріне, түрік, татар тілдеріндегі зерттеулерге талдау жасай келіп, автор қосар әріптің қолданылуын ескіліктің сарқыншағы деп таниды.

*«Біз емлені ермекке түземейміз, оңайлансын деп түзетеміз. Олай болса, мына қосарлы жазудан құтылуымыз, мұның орнына дара әріп алуымыз керек. Дара әріпті де жанымыздан шығарып, не жаңадан кіргізуге болмайды, осы күнгі қазақ әліппесінің ішінде бар, көрші елдерде осы мағынада қолданылатын, латын әріпінің жер жүзілік практикасында ұсталып жүрген **и (у)** мен **і (и)** - ді, біріншісін **ұу** мен **үу** орнына, екіншісін **ый** мен **ій** орнына алу жағымдамыз»* дейді (4. 348-б.).

Аталған мақала жазылған кезде қазақ әліпбиі латын жазуына (1929-1940жж.) көшірілген еді. Қ.Жұбанов ұсталып кеткен соң 1938 жылы Қазақстан үкіметі қазақ тілінің әліппесі мен емлесіне өзгерістер енгізу жайында арнайы қаулы қабылдайды. Қаулыға сәйкес тілімізде қолданылып келген дыбыстық принциптің орнына морфологиялық принцип басшылыққа алынатын болды. Нәтижесінде, **и, у** әріптері қазіргідей жалаң таңбаланып, дауысты дыбыстар қатарына енгізілді. Дауыссыздар қатарына **в, ф, х** дыбыстары қосылды.

2. Автор «**о, ө, ұ, ү** дыбыстары ерін дауыстылары, **а, ә, ы, і, е** дыбыстары езу дауыстылары болады. Ерін дауыстыларын шығарғанда, ерін сүйіріп ілгері ұмтылады да, езу жиылады; езу дыбыстарын айтқанда езу жиылмайды, ерін сүйірмейді» деп сипаттайды. (2. 186-б.).

Бұл дауысты дыбыс түрлері мен сипаттамасы қазіргі еріндік және езулік дауыстылармен, анықтамасымен толық сәйкес келеді. «Еріндік дауыстыларды айтқан кезде ерін дөңгеленіп сүйірленеді де, езуліктерді айтқанда ерін екі жаққа тартылып, езу жиырылады». (3. 37-б.).

Жалпы, Қ.Жұбанов дауысты және дауыссыз дыбыстардың ерекшелігін былай түсіндіреді: «Дыбыс екі түрлі болады: бірі - үн, бірі - салдыр. Сөз дыбыстарының кейбіреулері үн дыбыс болады. Ол – дауыстылар. Сөз мүшелерін жік-жік қылып тұрған – үн мен салдырдың белгілі мөлшерде араласып отыратындығы. Сөздің дыбысталуын түрлендіруде кеуде орын ұстайтын – дауыссыз дыбыстар. Сондықтан олардың түрі де көп. Осындай, салдыр болып, я салдыры басым болып шығатын дыбыстарды дауыссыз дыбыстар дейміз. Олар мыналар: **б, г, ғ, д, ж, з, к, қ, п, с, т, ш**».

«Дыбысы тек салдыр болып шығатын сыңарын үнсіз дауыссыз дейміз. Дыбысында салдырға үн аралас болатын сыңарын үнді дауыссыз дейміз». (2. 187-б.).

Сонда аталған он екі дауыссыз дыбысты салдыр мен үннің қатысына қарай үнсіз дауыссыз дыбыстар және үнді дауыссыз дыбыстар деп екіге бөлген.

Үнсіз дауыссыздарға **к, қ, п, с, т, ш** дыбыстарын, үнді дауыссыздарға **б, г, ғ, д, ж, з** дыбыстарын жатқызады. Көріп отырғанымыздай, үнсіз дауыссыздар - қазіргі тілімізде қатаң дауыссыз дыбыстар, үнді дауыссыздар - ұяң дауыссыз дыбыстар деп аталады.

Сонымен бірге, дауыссыз дыбыстар созымды-созымсыздығына қарай үздікті және үздіксіз дауыссыздар, дыбыстау мүшелерінің қатысына қарай көмей дауыссыздар, ерін

дауыссыздар, тіс дауыссыздар, жасалу түріне қарай жабысыңқы және жуысыңқы дауыссыздар, дыбысталу түріне қарай сыбыр және сыбыс дыбыстар деп ажыратылған.

Қазіргі қазақ тіліндегі дауыссыз дыбыстардың үшінші түрі - үнді дауыссыздар Қ.Жұбанов еңбегінде өз алдына дербес сонор дыбыстар деп бөліп қарастырылып, сонор болатын жеті дыбыс аталады. Олар: **й, л, р, м, н, ң, у** дыбыстары.

«Үні мен салдыры тең бірқатар дыбыстар бар, оларды сонор дыбыстар дейміз. Сонорлар дауыстылардай әнделмейді, дауыссыздардай егізделмейді». (2. 190-б.).

Одан әрі сонор дыбыстар жасалу жолына қарай тура жолды сонорлар (**й, у**) және айналма жолды сонорлар (**л, р, м, н, ң**) деп екіге бөлініп, айналма жолды сонорлар өз ішінен мұрын жолды (**м, н, ң**) және ауыз жолды айналма сонорлар (**л, р**) деп жіктеледі де әрбір сонор дыбыстың дыбысталу, жасалу ерекшеліктері, түрлері нақты да анық баяндалады.

«Й дыбысы шығарда тілдің үстіңгі жағы таңдайға жуысады. у дыбысы шығарда екі ерін біріне-бірі жуысады. й мен у дыбыстарын тура жолды сонор дейтін себебіміз – бұларда ауа тура шығады, мұрынға кетіп, не ауыз ішінде бұрылып, бұлтақтамайды».

«Н дыбысы тілдің ұшының үстіңгі күрек тіске соғуынан, ң дыбысы тілдің көмейге жуысуынан, м дыбысы екі еріннің жуысуынан шығады. Бұнда дем тура ауыздан шықпай, кеңсірікпен айналып, мұрыннан шығады. Мұрын жолды айналма дейтініміз осыдан».

«Ауыз жолды айналма сонорлар шығарда дем мұрынмен айналып өтпейді, ауыздың өзінен шығады. Бірақ басқа дыбыстардай тура шықпайды, ауыздың өзінің ішінде бұлттарып жүріп барып шығады. л дыбысы шығарда тілдің ұшы үстіңгі күрек тіске жабысып тұрады да, тілдің екі бүйірі азуға тимей тұрады. Шығатын дем екі жарылып, тілдің екі бүйіріндегі осы қуыстан өтеді. р дыбысы шығарда тілдің екі бүйірі үстіңгі азуға жабысып тұрады да, ұшы үстіңгі қызыл иектің жоғарғы жағына бір тиіп, бір қашып, жыбырышып тұрады». (2. 191, 192-бб.).

Сонымен, Қ.Жұбанов қазақ тілінің негізгі фонетикалық терминдерін қалыптастырып, қазақ тілінің дыбыстық жүйесін ғылыми тұрғыдан зерттеуге жол салды. Сонымен бірге Қ.Жұбанов өзінің фонетикалық зерттеу еңбектері арқылы қазақ тіл білімінде фонология саласының ғылыми-теориялық негізін салушылардың бірі болды деп айта аламыз. Жалпы, фонология – тілдің дыбыстық құрылысын және тілдік жүйедегі дыбыстардың қызметін зерттейтін сала. Фонологияның негізгі единицасы фонема болып табылады. Көптеген зерттеушілер фонологияны дыбыстардың функциональдық жағын қарастыратын ілім ретінде фонетиканың бір саласы деп санайды. Оның фонетикадан айырмашылығы – фонетика дыбыстардың физикалық және физиологиялық, яғни акустика-артикуляциялық қасиетін қарастырса, фонология сөйлесімдегі дыбыстарды функциональдық жағынан сипаттайды. Лингвистикада фонологияның негізін салушы поляк ғалымы Иван (Ян) Александрович Бодуэн де Куртенэ саналады.

Фонологияның негізгі единицасы «фонема» терминін Қ.Жұбанов та қолданып, оған мынадай анықтама береді: *«Фонема бір сөз бен екінші сөзді айыруға жарайды (бал, бас). Демек, фонема – бұйым. Сөз ішіндегі дыбыстың бәрін өзгерту шарт емес, оның біреуі өзгерсе де өзге сөз болады. Мысалы, мал, шал деген екі сөздің ұйқастығы **м, ш** дыбыстарынан басқаларының бірдей болғанынан. **М, ш** бөлек дыбыс дейміз. Олар сөздің мағынасын өзгертті, басқа дыбыстарды өзгерткен жоқ. Сөз бөлшектерінің дыбыстары бірдей болса, мағынасы да бірдей болмақ»* (5. 51-б.).

Ғалымның осы тұжырымына орай белгілі фонолог З.М.Базарбаева Қ.Жұбановтың фонеманың сырын, оның дыбыстан айырмашылығын дұрыс түсінгенін, қазақ тілінің дыбыс құрамын, дыбыстау мүшелерін, дыбыстардың саны мен сапасын жете зерттеп, оның фонологиялық заңдылықтарын да ескергенін айтады. Қ.Жұбанов фонемаға түсінік

бере отырып, қазақ тілінің дыбыс жүйесін фонология тұрғысынан қарастырғанын, бір сөздің екінші сөзден өзгеше болуы үшін оның бір-ақ фонемасы басқа болса жеткілікті екенін, яғни фонеманың ең негізгі ерекшелігі – оның мағына айқындау қасиетін дөп басқанын атап көрсетеді. (6. 34-б.).

Демек, фонологияның заңдылықтары, дыбыс пен фонеманың ара қатынасы туралы мәселелер ғалымның зерттеулерінде көрініс тапқан.

Қазақ тілінде сөз ішіндегі дыбыстардың бір-біріне әсерінен, ықпалынан туатын заңдылық – үндестік заңына Қ.Жұбанов та назар аударған. Ғалым тіліміздегі үндестік заңын «сөз мүшелерін тарқатпай, қосып ұстайтын дәнекерлер» ретінде қарастырып, оған мынадай анықтама береді: «Сөз мүшелерін матастырып ұстайтын арқанның ең күштісі – түбір мүше мен қосымша мүшелердің үндесуі. Бұл заңды сингармонизм дейміз. Сингармонизм - грек сөзі. Қазақшалағанда – үндесу деген болады». (2. 208-б.).

Байқағанымыздай, ғалым лингвистикадағы «сингармонизм» терминін қазақша «үндесу» деп аударады да, үндесудің екі түрін сипаттайды.

1. «Бірінде – түбір мүшенің соңғы буыны жуан айтылса, қосымшалардың бар буыны да жуан айтылады; түбірдің соңғы буыны жіңішке болса, қосымшалар да жіңішке айтылады. Мысалы, колхоз деген соңғы буыны жуан түбірге жалғанған қосымша буыны жуан болады да, мектеп сияқты соңғы буыны жіңішке түбірге жалғанған қосымша жіңішке айтылады: колхоз-ым-ыз-дың, мектеб-ім-із-дің» (2. 208-б.).

Қазіргі қазақ тілі грамматикалық оқулықтарында үндестік заңы буын үндестігі және дыбыс үндестігі деп екіге бөлінеді. Аты айтып тұрғандай, сөздегі буындардың үндесуі – сөздегі соңғы буынның жуан не жіңішке болып келуіне қарай жұрнақ, жалғаулардың да жуан не жіңішке болып жалғануы болса, ал дыбыс үндестігі сөз бен сөздің, не түбір мен қосымшаның арасындағы көршілес дыбыстардың бір-біріне әсерінен, ықпалынан болатын құбылыс.

Қосымшалардың, яғни жұрнақ, жалғаулардың жуан не жіңішке болып жалғануы сөздің соңғы буынындағы дауысты дыбыстың жуан не жіңішке болып келуіне байланысты. Сондықтан лингвистикалық әдебиеттерде дауысты дыбыстарға байланысты үндесуді (сингармонизмді) буын үндестігі деп атайды да, ал дауыссыз дыбыстарға байланысты үндесуді (ассимиляцияны) дыбыс үндестігі деп атайды. Демек, жоғарыда Қ.Жұбанов сипаттаған үндесудің бірінші түрі - қазіргі қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың үндесуінен болатын буын үндестігі, яғни сингармонизм.

Сонымен бірге, профессор Қ.Жұбанов қазіргі қазақ тілінде буын үндестігіне бағынбайтын қосымшалар деп аталатын **-нікі, -дікі, -тікі, -кер, -гер, -қой, -қор, -паз** жұрнақтарының жалғану ерекшелігін де алғаш аңғарып, оларды түбірдің соңғы буынына үндеспейтін қосымшалар түрінде қарастырады.

«**-Нікі (-дікі, -тікі), -кер, (-гер)** дейтін қосымшалар түбірдің соңғы буынының жуан-жіңішкелігіне ермей, өнемейіне бір түрде – жіңішке түрде кездеседі. Мысалы, колхоз-дікі, біз-дікі. Осы сияқты жұмыскер, жауынгер сөздеріндегі **-кер, -гер** қосымшалары да жуандамайды. **-Қой, -қор, -паз** дейтін қосымшалар да түбірі жіңішке болса да, жіңішкермей, **әзілқой, бейнетқор, әнпаз** түрінде болады. Бұларды осылай естілуінше жуан күйінде жазамыз» дейді. (2. 209-б.).

Қазіргі тілімізде өзі тіркескен сөзбен дефис арқылы жазылатын **-ақ** демеулік шылауы да еңбекте жуан қосымша түрінде аталады. Сондай-ақ ғалым аталған жұрнақтардан кейін жалғанатын қосымшалар да сол жұрнақтардың ыңғайымен жалғанатынын да атап көрсетеді:

«**Ақ** дейтін қосымша да түбірге ермей, кіл жуан түрде гана болады; **жақсы-ақ, кісі-ақ** деген сияқты бөлек жазылады. Түбірдің соңғы буыны жуан бол, жіңішке бол,

оған үндеспейтін қосымша жалғана қойса, бұдан кейінгі қосымшалар осы тоңмойын қосымшаның ауанымен не жуан, не жіңішке болады. Мысалы: колхоз-дікі-нің, кісі-ақ-сың зой» (2. 210-б.).

2. Профессор Қ.Жұбанов үндесудің екінші түрі ретінде сөз ішіндегі дауыссыз дыбыстардың өзара әсерінің бірнеше түрін бөліп көрсетеді. Олар қазіргі қазақ тіліндегі ассимиляцияның (дауыссыз дыбыстарға байланысты үндесу) сипатымен бірдей, тек дауыссыз дыбыс түрлерінің атаулары ғана бөлек. Мысалы, Қ.Жұбанов еңбегіндегі үнсіз дауыссыз - қазір қатаң дауыссыз, үнді дауыссыз – қазір ұяң дауыссыз, сонор дауыссыз – қазір үнді дауыссыз дыбыстар деп аталады. Салыстыра баяндайық:

а) Түбір мүшенің соңғы дауыссыз дыбысы үнсіз дауыссыз болса, оған жалғанған қосымшаның басқы дауыссыз дыбысы да үнсіз болады. Мысалы: ат - қа (ат-ға емес); мектеп - ке (мектеп-ге емес). (2. 209-б.).

Қазіргі қазақ тілінде: Түбірдің соңғы дауыссыз дыбысы қатаң болса, қосымша да қатаңнан басталады: мақсат-қа, мақсат-тан, мақсат-пен. (3. 137-б.).

ә) Түбірдің соңғы дауыссыз дыбысы үнді болса, оған жалғасқан қосымшаның басқы дауыссыз дыбысы да үнді болады. Мысалы: колхоз - ға (колхоз-қа емес); тұз – дың (тұз-тың емес). (2. 209-б.).

Қазіргі қазақ тілінде: Түбірдің соңғы дауыссыз дыбысы ұяң болса, қосымша да ұяңнан басталады: қаз-дар, қаз-ға, жез-ге, жез-ді, мұқтаж-дық, уәж-ді. (3. 137-б.).

б) Түбірдің соңғы дыбысы дауысты дыбыс болса, қосымшаның бастапқы дыбысы сонор ғана болады. Мысалы: бала – лар, бала – ны, бала – мын. (2. 209-б.).

Қазіргі қазақ тілінде: Түбірдің соңғы дыбысы дауысты дыбыс не үнді дыбыс болса, оған жалғанатын қосымшалар да ұяң не үнді дыбыстардан басталады. Мысалы: бала-лар, бала-ға, бала-да, бала-мен. (3. 137-б.).

Дауыссыз дыбыстар үндестігімен байланысты қазіргі қазақ тіліндегі ықпалдың түрлері де алғаш Қ.Жұбанов зерттеуінде дәйектеледі. Бұл туралы ғалым былай деп жазады: «Түбір дыбыстары мен қосымша дыбыстарының үндесу бағыты екі түрлі: бірінде – түбірдің соңғы дыбысының, не соңғы буынының ауанына қарай қосымша дыбыстары өзгереді; екіншісінде – қосымша дыбыстарының ықпалымен түбір дыбыстары өзгереді. Алдыңғысын ұмтыла үндесу дейміз де, соңғысын тартына үндесу дейміз». (2. 212-б.).

Бұл анықтамаға сәйкес ұмтыла үндесу – ілгерінді ықпал, ал тартына үндесу – кейінді ықпал болады. Ұмтыла үндесу, яғни ілгерінді ықпалға қатысты ғалым мынадай тұжырым айтады: «Үндесу сөз мүшелерінің ғана емес, сөйлем мүшелерінің де байланысын көрсетеді. Сондықтан бір сөздің ықпалы екінші сөзге де тиеді: **бері қара, келе қал сияқты. Мұндайды жазуда елемей, бері қара, келе қал деп жазамыз. Сөйтіп, екі сөздің бір-біріне тигізетін ықпалын жазуда елемейміз**». (2. 213-б.).

Ал тартына үндесу, яғни кейінді ықпалды ғалым бірнеше түрге жіктеп, жан-жақты қарастырады.

а) Түбірдің соңында дауыссызы сыбыр дыбыстары мен сыбыс дыбыстарының үндісі болып келіп, қосымшасының бас дыбысы үнсізі болса, айтуда түбірдің соңғы дауыссыз дыбысы үнсізденеді, бірақ мұны жазғанда ескермейміз.

Айтқанда ос-са, ес-се болғанмен, жазғанда оз-са, ез-се деп жазамыз.

Түбірдің соңғы сыбырлысы қосымшаның басқа сыбыстысына еріп сыбысты болатыны бар. Сонда да түбірді өзгертпей, сыбырлы жазамыз: колхозшы, баишы болып айтылғанымен, колхозшы, басшы деп жазамыз.

ә) Түбірдің соңында дыбысы **н** дыбысы келіп, қосымшаның бас дыбысы **к, ғ, қ, г** дауыссыздарының бірі болып келсе, түбірдің аяғындағы **н** соноры **ң** болып айтылатыны

бар, бірақ мұны жазуда ескермей, **н** емес, **н** жазамыз. Мысалы, Ақан+ға болып жазылады (Ақаңға емес), жөн+ге болып жазылады (жөңге емес).

б) Түбірдің соңында **н** дыбысы келіп, қосымшаның бастапқы дыбысы ерін дыбыстарының бірі болып келсе, түбірдің аяғындағы **н** дауыссызы **м** дауыссыз дыбысына ауысып кететіні бар. Бірақ ондайда түбірінше **н** дыбысын жазамыз. Мысалы:

Өн+бе деген сөз өмбе болып естілсе де, өнбе деп жазамыз; жанмын деген сөз жаммын деп естілгенмен, жанмын деп жазамыз.

Сонымен, қосымша дыбыстарының ықпалымен түбір дыбыстары өзгерген тартына үндесу болғанмен, оны елемей, түбір тұлғасынша жазамыз: баишылар деп емес, басшылар; тұмба деп емес, тұнба; сыңан деп емес, сынған.

Қ.Жұбанов жалаң **у** дыбысы қазақ тілінің дыбысталу ерекшелігіне сәйкес **ұу**, **үу** дыбыстарының тіркесі түрінде жұмсалатынын тартына үндесу, яғни кейінді ықпалға қатысты тұжырымында тағы да дәлелдеп жазады.

а) Қосымша жалғыз **у** дыбысы болып, түбірдің соңы дауыссыз дыбыс пен сонор дыбыстың бірі болса, бұлардың арасына қыстырылған келте дауысты дыбыс **ы**, **і** дыбыстары болмай **ұ**, **ү** дыбыстары болады. Мысалы: Жаз+у – жаз(ұ)у; кез+у – кез(ү)у.

ә) Түбірдің соңында келте дауысты **ы**, **і** дыбыстары келіп, **у** қосымша дыбысы жалғанса, түбірдің соңғы келте **ы**, **і** дауысты дыбыстарын **ұ**, **ү** дауыстыларына айналдырамыз. Мысалы: оқы+у – оқұу; ер+у – ерүү.

Мұндайда келте дауысты **ы**, **і**, **ұ**, **ү** дыбыстары сонор **у** дыбысымен бірігіп кетіп, екі дыбыс қосылып бір-ақ дауысты болады. Әліппемізде бұл дыбысты таңбалайтын әріп жоқ болуы себепті, ондай қосарланған дауысты дыбыстарды **ұу**, **үу** түрінде екі әріппен таңбалаймыз (2. 211-б.).

Сөйтіп, Қ.Жұбанов түркі тілдерінің, соның ішінде, қазақ тілінің айырықша қасиеті, негізгі заңы – сингармонизм мәселесін нақты тілдік деректер арқылы жан-жақты зерттеген.

Қорытынды. Профессор Қ.К. Жұбановтың ғылымға қосқан елеулі үлесі оның фонетика саласындағы қорытындыларында көрініс тапқан. Бұл - қазақ тілі дыбыстарының сандық және сапалық сипаттамаларын анықтау, олардың жүйеленуі, дауысты және дауыссыз дыбыстардың дыбысталу ерекшеліктерін талдау, дауысты дыбыстардың жасалу жолдарына байланысты түрлері мен ерекшеліктерін айқындау, дауыссыз дыбыстардың түрлері мен сипаттамаларын сипаттау, сондай-ақ үндестік заңдарының классификациясы мен ерекшеліктерін зерттеу сияқты маңызды мәселелер. Ғалымның зерттеулері нақты тілдік деректерге назар аударуымен және өзіндік ғылыми тәсілімен ерекшеленеді. Сонымен, Қ.К.Жұбанов – шын мәнінде кең құлашты, терең білімді ғалым, қазақ тіл білімінің қазіргі деңгейіне көтерілуіне зор үлес қосқан қазақ тіл білімі ғылымының негізін салушылардың бірі. Сондықтан қазақ тіл білімінің тарихында ғалымның ғылыми еңбектері аса маңызды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Жұбанов, Қ. Қазақ тілінің ғылыми курсы жөнінен лекциялар. Қазақ тілінің фонетикасы. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. [Текст] / Қ. Жұбанов, – Алматы: «Ғылым», 2010

2 Жұбанов, Қ. Қазақ тілінің грамматикасы. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. [Текст] / Қ. Жұбанов – Алматы: «Ғылым», 2010

3 Мырзабеков, С. Қазіргі қазақ тілінің фонетикасы. [Текст] / С. Мырзабеков, – Алматы: «Дәуір-Кітап», 2013

4 Жұбанов, Қ. Қосар ма, дара ма? (уу, үу, ый, йй - лердің емлесі жөнінен). Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер [Текст] / Қ. Жұбанов – Алматы: «Ғылым», 2010

5 Жұбанов, Қ. Қазақ тілінің жоғарғы курсы. Дәрістер. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер [Текст] / Қ. Жұбанов – Алматы: «Ғылым», 2010

6 Базарбаева З.М. Қазақ тілі: интонология, фонология [Текст] / З.М. Базарбаева – Алматы: «Ғылым», 2008 – 34 б.

7 Жұбанов, Қ. К постановке исследований истории фонетики казахского языка. (Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер). [Текст] / Қ. Жұбанов – Алматы: «Ғылым», 2010

REFERENCES

1. K.Zhybanov. Kazakh tilinin gylymi kursy zhoninen lekciyalar. Kazakh tilinin fonetikasy. Kazakh tili zhonindegi zertteuler. [Lectures on the scientific course of the Kazakh language. Phonetics of the Kazakh language. Research on the Kazakh language.]. Almaty: «Gylym», (2010). – (In Kaz)

2. K.Zhybanov. Kazakh tilinin grammatikasy. Kazakh tili zhonindegi zertteuler. [Grammar of the Kazakh language. Research on the Kazakh language.]. Almaty: «Gylym», (2010). – (In Kaz)

3. S. Myrzabekov. Kazirgi kazakh tilinin fonetikasy. [Phonetics of the modern Kazakh language.]. Almaty: «Daur-Kitap», (2013). – (In Kaz)

4. K.Zhybanov. Kosar ma, dara ma? (yu, үу, yi, ij - lerdin emlesi zhoninen). Kazakh tili zhonindegi zertteuler. [Double or single? (in terms of spelling UU, UU, ый, II - лердің). Research on the Kazakh language.]. Almaty: «Gylym», (2010). – (In Kaz)

5. K.Zhybanov. Kazakh tilinin zhogargy kursy. Darister. Kazak tili zhonindegi zertteuler. [Senior course of the Kazakh language. Lectures. Research on the Kazakh language.]. Almaty: «Gylym», (2010). – (In Kaz)

6. Zh.M.Bazarbaeva. Kazakh tili: intonologiya, fonologiya. [Kazakh language: intonology, phonology.]. Almaty: «Gylym», (2008): 34 b. – (In Kaz)

7. K.Zhybanov. K postanovke issledovaniy istorii fonetiki kazahskogo yazyka. (Kazakh tili zhonindegi zertteuler). [Towards the formulation of research on the history of phonetics of the Kazakh language. (Research on the Kazakh language). Almaty: «Gylym», (2010). – (In Rus)

ПРОФЕССОР К.ЖУБАНОВ И ПРОБЛЕМЫ ФОНЕТИКИ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. Статьи, тезисы и крупные научные труды профессора К.К. Жубанова охватывают множество тем. Это объясняется тем, что К.К. Жубанов был ученым, работавшим во всех областях казахского языкознания. Основной акцент его научных исследований сделан на вопросах фонетики, включая звуки казахского языка, их классификацию по способу звучания, акустико-артикуляционные особенности звуков, их фонетические характеристики, взаимное влияние звуков, законы сингармонизма, их виды и особенности, а также вопросы грамматики казахского языка, алфавита, орфографии, терминологии, учебных программ по казахскому языку и методики его преподавания.

Особенно важны научные выводы ученого в области фонетики, такие как определение количества и качества звуков казахского языка, их классификация, ценные замечания о звучании гласных и согласных звуков, анализ типов и особенностей гласных звуков по способу их образования, описание типов и характеристик согласных звуков, а также исследование законов сингармонизма, их видов и особенностей. К.К. Жубанов

подходил к этим вопросам с собственным научным взглядом, уделяя особое внимание конкретным языковым данным.

В статье рассматриваются взгляды профессора К.К. Жубанова на фонетику и его значимость в казахском языкознании. В частности, подробно анализируются особенности классификации языковых звуков, виды звуков казахского языка и их фонетические характеристики на основе конкретных примеров.

Ключевые слова. Фонетика, языковые звуки, гласные звуки, согласные звуки, сонорные звуки, фонема, закон сингармонизма, слоговой сингармонизм, звуковой сингармонизм.

PROFESSOR K.ZHUBANOV AND THE PHONETICS ISSUES OF THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. Articles, theses and major scientific works of Professor K.K. Zhubanov cover many topics. This is explained by the fact that K.K. Zhubanov was a scientist who worked in all areas of Kazakh linguistics. The main emphasis of his scientific research is made on the issues of phonetics, including the sounds of the Kazakh language, their classification by the way of sounding, acoustic and articulatory features of sounds, their terminology, Kazakh language curricula and teaching methods.

Especially important are the scientific conclusions of the scientist in the field of phonetics, such as determination of the quantity and quality of sounds of the Kazakh language, their classification, valuable remarks on the sounding of vowel and consonant sounds, analysis of types and features of vowel sounds by the way of their formation, description of types and characteristics of consonant sounds, as well as the study of the laws of synharmonism, their types and features. K.K. Zhubanov approached these questions with his own scientific view, paying special attention to specific linguistic data.

The article deals with Professor K.K. Zhubanov's views on phonetics and his importance in Kazakh linguistics. In particular, the peculiarities of classification of linguistic sounds, types of Kazakh language sounds and their phonetic characteristics on the basis of specific examples are analysed in detail.

Key words. Phonetics, linguistic sounds, vowel sounds, consonant sounds, sonorant sounds, phoneme, law of synharmonism, syllabic harmony, sound harmony.